

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI ve KARAÇI BEYLERİN ORTAYA ÇIKIŞI*

Hayrunnisa ALAN**

Özet

Bu çalışmada önce Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve bozkır kültüründe geçerli olan lider anlayışa uygun davrandığına ve Asya'nın büyük bir kısmını tek idare altında topladığına işaret ettik. Arkasından Cengiz Han'ın kurduğu Asya'yı bir idare altında toplayan sistemin içinde Altın Orda Hanlığı'nın ortaya çıkışı yani yerleşme sürecinden bahsettik. Yerleşme süreci içinde boy beylerinin güçlenerek hanlara hizmet etme yerine onları belirler hale geldikleri üzerinde durduk. Son olarak boy beylerinin "karaçi beyler" adıyla bu güçlerini kurumsallaştırdıklarına ve kimin han olacağını tayin eder hale geldiklerine değindik.

Anahtar kelimeler: Altın Orda, Hakimiyet Anlayışı, Karaçi, Han, Beg, Cuci Ulusu.

Modern devlet tanımı ile tarihi süreçte kurulan devletler işlev olarak bir paralellik gösterir ancak bazı unsurlarının ve işleyişlerinin modern tanımlamalardan farklı olması da tabiidir. Bu farklılıklar tarihi süreçte kurulan devletlerin hangi şartlar altında kurulduklarına göre çeşitlilik arz edebilmektedir. Söz konusu organizasyonu oluşturan toplumların hayat tarzları, yaşadıkları coğrafya, inançları, sosyal ve etnik yapıları gibi hususlar oluşturdukları yapıları biçimlendiren unsurlardır. Toplumların ihtiyaçları ve sahip oldukları kültürel birikime paralel olarak kurdukları siyasi organizasyonlar bizim deyimimizle

* Bu çalışma, *Tataristan Ş. Mercani Bilimler Akademisi, Altın Orda'nın Siyasi ve Sosyal Ekonomik Tarihi Sempozyumu* (17 Mart 2009 Kazan)'nda bildiri olarak sunulmuş ve Rusça basılan metnin gözden geçirilmiş ve küçük ilaveler yapılmış halidir.

** Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hayrunnisa.alan@gmail.com.

devletler farklı büyüklükte olabilmıştır. Kurulan bir devlet 200 yıl yaşarken bir başkası çok daha uzun ya da kısa ömürlü olabilmıştır. Burada tarihi açıdan baktığımızda kurulup yıkıldığını söylediğimiz devletlerde hanedanın isimlendirme üzerinde belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Sistemin oluşmasında ve işleyişinde büyük değişiklikler olmaksızın hanedanın değiştiğini ve bu değişimi modern tarihçiler devlet olarak algılamak; kaynaklarda bunların hanedan değişimi olarak ifade edildiğini görüyoruz. Konumuz olan Altın Orda Hanlığında da bu durumu görebiliriz. Altın Orda isim olarak bu kurumu oluşturanların kullandığı bir isim değildi¹. Hatta onlardan bahseden İslam kaynakları bu adı kullanmamışlardır. Bu devletin hükümdarlarından ve ülkesinden bahsederken Tatar hanı, Deşt-i Kıpçak hükümdarı, Berke Han yurdu, Cuci Ulusu gibi tanımlamalar kullanılmıştır². Burada hanedan ve kurucuların önemi ortaya çıkmaktadır. Cuci Ulusu, Özbek Han vilayeti, Berke Han yurdu gibi isimlendirmeler bu anlayışın yansımalarıdır. Tarihi kaynaklarda farklı isimlerle anılmış olsa da yukarıda yaptığımız teorik tanımlamayla örtüşen bir sistemin “devlet”in varlığı konusunda hiçbir şüphe yoktur. Tarih literatüründe Altın Orda adıyla yaygın biçimde anılan bu devletin politik gelenek olarak beslendiği en önemli kaynak şüphesiz Cengiz Yasası’dır. Zira bu devlet, Cengiz’in oğullarından Cuci’ye ve ondan oğullarına intikal eden yerlerde tesis etmiştir. Bu yerler Cengiz Han’ın oğulları arasında yaptığı taksimata göre Cuci’ye düşen İrtiş Irmağı’ndan Batı’ya kadar olan alandı. Bu alanın en batıdaki sınırı ise orduların ele geçirebildiği yerlere kadar açıktı.

1. Cengiz Han’ın Kadim Bozkır Kültürüne Mensup Bir Yönetici Olması

Bozkır kültürü ve buradaki hakimiyet anlayışı³ üzerinde çalışan tarihçilerimiz zaman zaman Cengiz Han’ın kendisinden önceki dönemlerde

¹ Bu durum sadece Altın Orda için değil, pek çok devlet için de söz konusudur. Mesela Karahanlılar diye andığımız devleti kuranlar bu ismi seçmemişlerdi, bu isim onlara modern araştırmacıların verdiği bir isimdir. Altın Orda için bk. İlyas Kamalov, “Altın Orda Devletinin Adı Üzerine”, *Avrasa Fatihi Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 63-69.

² Bk. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İ. H. İzmirli, İstanbul 1941, muhtelif yerler.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983. İslam Öncesi Türk Tarihi için klasik bir eser haline gelen bu çalışmasında Kafesoğlu, İslam öncesinden başlayarak Türk

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

ortaya konulan yönetim ve askeri tecrübeden etkilenip etkilenmediği meselesi üzerinde de durmuşlardır.

Cumhuriyet döneminin önemli tarihçilerinden biri olan Bahaeddin Ögel, Türklerdeki devlet anlayışı hakkında kaleme aldığı eserinde: “*Vladimirtsov’un Moğolların İçtimai Tarihi adlı gerçekten değerli eserini yazarken Çingiz Han’dan önceki Orta Asya tarihini izleme gereğini görmediğinden*” söz ederek, Cengiz Han’dan önce Asya’nın parlak bir tarihe sahip olduğuna işaret etmiştir. Yine Ögel, Cengiz Han’ın kendisinden önce Asya’da oluşan kültürel birikimi kullanarak başarılı olabildiğini belirterek, “*Çingiz Han devletini devamlı kılan neden ise okur-yazar Türklerin oluşturdukları bürokrasiydi*”⁴ demektedir. Ögel’in yaptığı değerlendirme konumuz açısından dikkate değerdir. Altın Orda ve Çağatay Hanlığı üzerinde yaptığı çalışmaları ile tanınan tarihçimiz Mustafa Kafalı ise Çağatay, Altın Orda, İlhanlı sahasına düşen coğrafyadaki Türk nüfusun yoğunluğunun da etkisiyle bir asır sonra bu hanlıklar sahasındaki Moğolların tamamen Türkleştiğini; teşkilat ve idarî yapıda bunun izlerini görebileceğimizi belirtmektedir⁵. Son yıllarda yayınlanan çalışmalar pek çok tarihçinin kabul ettiği Cengiz Han ve haleflerinin kurdukları devletlerdeki Türk etkisi özellikle bürokrasideki Uygur tesiri meselesinin doğruluğunu pekiştirir durumdadır⁶.

hakimiyet anlayışını ve bozkır kültürünü tespit ederek İslamiyet sonrasında da bu kültürün devam ettiğine işaret etmektedir.

⁴ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, Ankara 1982, s. XII-XIII.

⁵ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976; M. Kafalı, “Çağatay Hanlığı”, *Türkler*, VIII, 345-354.

⁶ Bk. Melek Özyetkin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1996; ayn.yzr., *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara 2004. Özyetkin, birinci eserinde Altın Orda sahasında hükümdarların verdiği yarlıkları incelemiştir. Bu yarlıklar dil olarak Türkçe, harf sistemi olarak Uygur ve Arap harflidir. Özyetkin’in ikinci çalışmasında ise Uygur sivil belgeleriyle Altın Orda tarhanlık yarlıklarıyla bitiklerinde geçen vergi ile ilgili terimler değerlendirilmiştir. Bu çalışma da etkileşimi yansıtmak bakımından önemlidir. Cengiz Han evladının yaşadığı değişimi şahıs isimlerinde de görmek mümkündür. Moğol hanedan üyelerinin isimleri üzerinde yapılan bir çalışma için bk. J. Woods, *The Timurid Dynasty*, Bloomington, İndiana 1990, s. 10-11. Burada 1227’den başlayarak her 20 yıl bir nesil sayılarak Erdemci soyundan gelenler (altı nesil) ve Karaçar soyundan gelenlerin (dokuz nesil) isimleri gruplandırılmıştır. Gruplandırma Arap, İran-Arap, İran, Türk-İran, Türk-Moğol isimleri olarak tasnif edilmiş ve buna göre 949 isim değerlendirilmiş ve üçüncü nesilden itibaren Arap isimlerinin arttığı

Meseleye bizim konumuz olan hükümlanlık anlayışı noktayı nazarından baktığımızda önce Cengiz Han'ın devletini kurduğunda nasıl bir hükümdar portresi çizdiği sorusuna cevap bulmak gerekiyor.

İlk mesele Cengiz Han'ın hükümdar olarak kendini köklü geleneğe sahip boylara nasıl kabul ettirdiği başka bir ifadeyle Ögel'in işaret ettiği Cengiz Han'dan önce Orta Asya'da var olan sisteme uygun mu davrandığı yoksa onu dışlar bir tavır mı takındığı hususudur. Tarihçilerimizden Kafesoğlu'nun Bozkır kültürü içinde çizdiği teorik çerçevede yer alan karizmatik hükümlanlık⁷ anlayışının Cengiz Han'a da şamil edilebileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

ortaya çıkmıştır. Mesela birinci nesilde yüzde yüz olan Türk-Moğol isimleri altıncı nesilde yüzde üçe düşmüşken, birinci nesilde sıfır olan Arap isimleri altıncı nesilde yüzde altmış üç civarında görülmektedir. Bu son durum elbette din değıştirme durumunun tezahürüdür.

⁷ Bozkır kültürü ve buradaki hakimiyet anlayışı üzerinde çalışan tarihçilerimizden İbrahim Kafesoğlu'nun bu konudaki değeriendirmesi şöyledir: “Devlet, hukuki bakımdan emretme hak ve yetkisine sahip ve o emri icra kudreti de olan bir yüksek sosyal nizamdır. Ancak emretme hakkının itaat edenler tarafından meşru kabul edilmesi lazımdır, aksi halde devlet yok zorbalık vardır. ... Meşruluğu tanınan devletlerde topluluklara göre çok çeşitli olan hükümlanlık şekilleri arasında ortak vasıfta üç tip tespit etmek mümkün görülmüştür: Gelenekçi hakimiyet, karizmatik hakimiyet, kanuni hakimiyet”. Kafesoğlu bu üç grubun özelliklerini ise şu şekilde açıklamıştır. Gelenekçi hükümlanlıkta meşruluk eskiden beri süregelenmekte olan ve değışmeyeceğine inanılan düzenin kutsallığı düşüncesine dayanır. Bu meşruluk anlayışında kimin hükümdar olacağını gelenekler belirler. Karizmatik meşruluk ise geleneklerden ve eskiden beri alışılmış davranışlardan değil, doğrudan doğruya hükümlanlarda veya iktidardakilerde Tanrı vergisi olarak mevcut olduğu kabul edilen üstün vasıflardan kaynaklanmaktadır. Fevkalade bir siyasi lider idare ettiği toplulukta kendisinin Allah tarafından olağanüstü bir niteliğe sahip kılındığına inandırarak, tam bağımlılık sağlar. Bu bağımlılığın gelenek ve alışkanlıkla ilgisi olmadığı için karizmatik meşruluk taşıyan kişi topluluğa kolayca başka uygulamalar getirebilir ve yeni hedefler gösterebilir. Kanuni meşruluk, çağdaş hükümlanlık anlayışı olup, esasları önceden kanunlarla tespit edilmiştir. Buna göre hakimiyet sınırları belli yetkiler içinde uygulanır. Hükümlan bu objektif nizam kurallarına uymak zorundadır.” İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 236. Sosyolojik görüşlerden esinlenerek yapılan bu tespite özellikle karizmatik meşruiyet hususuna küçük bir şerh koymak gerektiği kanaatindeyim. Şöyle ki hakimiyet mücadelesine atılan hükümlan namzedi ne kadar karizmatik, cesur, zeki vs. olursa olsun döneminin meşruiyet algısı içinde bir hanedana/idareci aileye kan bağı ile bağlı olması gerekiyordu. Karizma veya saltanata kimin geçeceği hususu bu hanedan/yönetici soy/boy beyi süalesine mensup erkekler arasında söz konusudur. Bazı modern çalışmalarda bu karizma meselesi mafyöz bir tutumu çağrıştıracak şekilde betimlenmektedir. Liderin kişisel gücü zekası ile bütün idareyi biçimlendirebileceği gibi bir algının bulunduğunu ancak bunun ciddi bir yanılığ olduğunu ifade etmek gerekir. Gerçekte olan bir devlet geleneği içinde hanedan değışimleridir. Asya tarihi içinde ve Timurlu hanedanı örneğinde bu husus üzerinde

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

Cengiz Han ve Moğollarla ilgili en önemli kaynağımız olan *Gizli Tarih*'te anlatılanlara bakarsak Cengiz Han ile ilgili çeşitli sıra dışı olaylar tespit edebiliriz. Bu anlatılanlar onun daha doğumundan itibaren sıra dışı bir insan olduğunu vurgulamaktadır. *Gizli Tarih*'in ilk satırı Cengiz Han'ın ilk ceddinin yüksek Tanrının takdiri ile yaratılmış bir bozkurt ve eşinin beyaz bir dişi geyik olduğudur⁸. Cengiz Han'ın babası Yesügey Bahadır efsanevi Alan-ho'a'nın ışıktan olan çocuklarından Bodonçar'a bağlanmaktadır⁹. Cengiz Han doğduğunda elinde kan pıhtısıyla doğmuştur ve annesi bunu üvey kardeşini öldürdüğünde ona haykırmıştır. Onun sıra dışı yapısı doğumundan itibaren çeşitli izlerle kendini belli etmektedir. Temüçin dokuz yaşında iken, Yesügey Bahadır onun için annesi Ho'elun'un akrabalarından kız istemek maksadı ile giderken Unggiratlardan Dei-seçen'e rastlar. Dei-seçen Yesügey'e senin bu oğlunun gözleri ateşli ve yüzü nurludur der ve gördüğü bir rüyayı da anlatarak kendi kızını vermek ister¹⁰. Suldus boyundan Sorhan-şira, Taiçiutlar tarafından yakalanan Temüçin'e “*işte böyle kurnaz olduğun için, gözün ateşli, yüzün nurlu olduğun için Taiçiut kardeşlerin tarafından böyle kıskançlıkla takip ediliyorsun*” diyerek ona yardım etmiştir¹¹. Cengiz Han'ın ölümünden sonra kaleme alınan ve Kurultayda tamamlanan *Gizli Tarih*'teki bu motifler Cengiz Han'ın o dönemde karizmatik, yaratılıştan üstün vasıflara sahip adeta ilahi desteği almış bir lider olarak tasvir edildiğini bize göstermektedir. 1242 kurultayında tamamlanan *Gizli Tarih*'te bu tasvirin yer almasına özellikle dikkat etmek gerek. Bu tarihte Cengiz, hanedanı tesis etmişti. Bizim için burada mühim olan Cengiz Han'ın gerçekten nasıl biri olduğundan ziyade XIII. asır ortalarında Asya'yı idare edenlerin liderlerini meşrulaştırma biçimleridir. Bu dönemde burada (Bozkır kültürüne mensup topluluklarda) büyük lider betimlemesi biraz sıra dışı (ilahi takdire mazhar olmuş), cesur, cömert ve ilahi soya mensup olmayı gerektiriyor ki Temüçin bu yapıya uygun şekilde tasvir edildi.

durduğumuz “Timurlularda Hükümranlık Anlayışı Kaynaklar ve Uygulama” (*Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, ed. A. Kara - Ö. İşbilir, İstanbul 2007, s. 13-22) başlıklı çalışmamıza bakılabilir.

⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, s. 3.

⁹ *Gizli Tarih*, s. 28.

¹⁰ *a.g.e.*, s. 19.

¹¹ *a.g.e.*, s. 31.

Bozkır kültüründe liderliğini etrafına kabul ettiren hükümdarın bugünkü ifade ile yasama yani kanun koyma, yürütme yani emir verme ve yargı hakkı vardı. Cengiz Han da yasa koymuştur. Kaynaklarda sürekli gönderme yapılan yasa aslında içerik itibariyle olmasa bile şekil itibariyle Türk devlet geleneğindeki töreden başka bir şey değildir. Buna göre yasa (kanun) devlet kurucusu kagan'ın mutlaka tesis etmesi gereken bir şeydi. Oğuz Han vasiyet edip töre koyduğu gibi, Bumin Kağan da tahta çıkınca töreyi tanzim etmiş, Elteriş Kağan da töreye göre bozulmuş olan milleti düzene sokmuştu. Cengiz Han Yasası'nı "Bozkır Kültürü"ndeki hükümdarın kanun nizam oluşturma hakkını kullanması olarak değerlendirebiliriz. Töre, yasa veya kanun tertip etmek geleneği İslamiyet'in kabulünden sonraki Türk devletlerinde de devam etmişti¹². Kısaca ifade etmek gerekirse Cengiz Han, Boy Beyi oğlu olarak karizmatik şahsiyetiyle etrafındakilere liderliğini kabul ettirmiş ve tabii hakkı olan kanun koyma, nizam ve düzeni sağlama hakkını kullanarak yasa tesis etmiştir. Bize tam bir metin halinde ulaşmayan yasa Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda hanlıklarında daima etkili olmuştur. İlhanlı sarayında hususi bir hazinede bunun saklandığı ve gerektiğinde müracaat edildiği bilinmektedir¹³.

Cengiz Han bozkır kültürü içinde tarif edilen hükümdar olabilmek için gerekli özelliklere sahip bir lider görüntüsü sergilemektedir. O bir (hükümdarın) bey'in yapması gereken, ahalisini giydirmek ve yedirmek için gerekli şartları hazırlamak, elde ettiği servet ve ganimeti paylaşmayı bilmek, düzen sağlamak ve bunun için gerekli cesaret ve yeteneğe sahip olmak gibi şartları şahsında toplamıştı.

Sonuç olarak yukarıda belirttiğimiz soruya dönersek bu sorunun cevabı olarak Cengiz Han'ın kendisinden önce Orta Asya'da var olan tarihsel birikimi

¹² Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örf-i Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları" *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 322-323.

¹³ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, neş. Muhammed Kazvîni, London 1911, I, 17-18. Cengiz yasası hakkında bk. George Vernadsky, "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1941-42), Ankara 1944, 107-132; Curt Alinge, "Moğol Kanunları", çev. Coşkun Üçok, *A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/3-4 (1952), 235-261; X/1-4 (1953), 687-703; XI/1-2 (1954), 525-542; XI/3-4 (1954), 286-304; XII/1-2 (1955), 285-297; XIII/1-2 (1956), 194-219. Ayrıca Cengiz yasasının Memluktardaki etkisine dair bk. David Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khan A Reexamination", *Studia Islamica*, XXXIII (1971), 97-140; XXXIV (1971), 151-180; XXXVI (1972), 113-158; XXXVIII (1973), 107-156.

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

dışlamadığını bu alt yapıya uygun biçimde liderliğini kabul ettirdiğini söyleyebiliriz. Karizmatik olarak kendini kabul ettirdiği için geleneksel uygulamalardan farklı tavırlar sergileyebilmiştir. Bu farklılıklardan belki en önemlisi onlu teşkilatı kullanması ve boy merkezli organizasyon yerine bu onlu düzeni uygulamasıdır. Onlu sistem Cengiz Han'ın icadı değildi. Yenilik, boy yapısı içinde kendini anlamlı ve güvenli hisseden nüfusu yeniden organize edip Cengiz Han'ın yanında hangi tümen veya binliğe mensup olduğuna göre bir rol veren bir yapı tesis etmektir. Böylece sadece bir boyun irsi lideri olmak önemini kaybetmiş bunun yerine kişisel cesaret, yetenek ve Cengiz Han'a sadakat ile elde edilen ordu komutanlıkları önemli hale gelmiş oldu. O, yaptığı seferler sonucu çeşitli şekillerde Asya'nın tamamını etkileyen bir nüfus hareketine neden oldu. Muhalefet eden boylar muhalefetlerinin bedelini savaşılabilecek durumda olan mensuplarının ölümü, kadın ve çocukların ganimet gibi taksim edilmesiyle ödediler. Cengiz Han'ın yanında yer alan boylar ise Cengiz Han'ın oğullarının hassa birliklerinin çekirdeğini oluşturmak üzere paylaştırıldılar. Cengiz Han, Bu nüfus hareketiyle ve yukarıda belirttiğimiz şekilde boyların gücünü kırarak yerine onlu sistem ile hareket eden büyük bir orduya dayanan bir sistem kurmuştu.

Cengiz Han, hakim olduğu yerleri oğulları arasında pay etmiş ve bunlar kendi bölgelerinde merkeze bağlı birer hükümdar olarak hareket etmişlerdi. O'nun büyük oğlu Cuci babasından önce ölmüştü, kalan oğulları hayatta olduğu sürece Cengiz'in kurduğu sistem onun icraatlarına uygun olarak yani onun prensipleri çerçevesinde yürüdü. Torunları döneminde merkez ile farklılaşmalar başladı. Bu aslında doğal bir süreçti¹⁴. Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda Hanlıkları başlangıçta büyük hanların yüksek hâkimiyetini kabul etmişler ancak zamanla müstakil birer devlete dönüşmüşlerdir. Büyük hanlar ya da Çin'deki adı ile

¹⁴ Zira oluşan hanlıkların hakim oldukları coğrafyalarda mevcut kültürler vardı ve bunlar ile Moğol yöneticilerin bir süre sonra eklenmesi kaçınılmazdı. Çağatay kuvvetli bir yasa taraftarıydı ve yerleşik hayattan hoşlanmıyordu ama torunları şehirlerin önemini kavramışlardı ve ordaların yerine saray yaptırmışlardı. Kültür olarak yönettikleri yerlerdeki kültürlerden etkilendiler. Ne Çağatay ne Hülagu Müslüman değildi ancak torunları İslamiyeti kabul ettiler. Burada şunu da eklemek gerekir ki hem Çağataylı hem de İlhanlı ulusu içinde din değiştiren hükümdarlara karşı ciddi tepkiler olmuştu. Çağataylı Mübarekşah sadece altı ay tahtta kaldı. Alaaddin Tarmaşirin töreye uymamakla suçlanmış ve darbeye maruz kalmıştı. Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, Ankara 2005, s. 102-103, 137.

Yüan Hanedanı, yerini Ming sülalesine bıraktı (1368). Çağatay Hanlığı sahasında Alaaddin Tarmaşirin Han'ın ölümü ile hanlar fiilen gücü kaybettiler ismen varlıklarını sürdürdüler. Boy beyleri Cengiz neslinden gelen ama Çağatay soyundan bile olmayan cengizzadeleri tahta çıkarıp onlar adına hareket ediyorlardı. Bu o kadar yaygınlaştı ki buna han oyunu anlamında “hanbazı” diyorlardı. Başlangıçta bu uygulamaya katılan ve Suyurgatmış Han'ı tahta oturtarak onun adına memleketi idare eden Emir Timur Güregen (ö. 1405) kendi hanedanını kurdu ve soyundan gelenler hanları tahta oturtma ihtiyacı duymadılar. İlhanlı sahasında Ebu Said Han'ın ölümü ile bu sahada Cengiz Hanedanının etkisi sona erdi. Cengiz neslinden gelenlerin han olması geleneği böylece Altın Orda sahası dışında kırılmış oldu. Bu gelenek en uzun süre Altın Orda ve halefi hanlıklar vasıtasıyla (Rusya'nın bu sahayı ele geçirmesine kadar) devam etti¹⁵.

2. Boyların Güçlenmesi ve Yerelleşme

Altın Orda Devleti diye andığımız devletin teşekkülü Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'ye ve onun erken ölümü ile oğlu Batu (1227-1256)'ya intikal eden alanda olmuştu. Ögedey (1228-1241)'in Cengiz Han'ın yerine seçilmesinden sonra İkinci Kıpçak seferine karar verildi. Seferin komutanı Cuci'nin oğlu Batu olacaktı¹⁶. Bu sefer sonunda prensler arasında hiyerarşi nedeniyle bir tartışma çıktı. Batu durumu Ögedey Han'a şikayet etti. Elçisi vasıtasıyla yaptığı bu şikayetinde kullandığı ifadeler bizim için dikkate değerdir.

“Mengü Tanrıdan aldığımız kuvvet ve hanımızın haşmeti ile Meget şehrinin tahrip ettik, Orus (Rus) halkını esir ve köle ettik. Bir on bir devleti ve bu kadar da halkı kendimize tabi kıldık ve altın dizginlerimize geçirdik. Bunun üzerine eve dönmek münasebeti ile bir veda ziyafeti tertip etmiş ve büyük bir çadır kurdurarak bir araya toplanmıştık... Yabancı ve düşman halklar arasına

¹⁵ Bunun en önemli nedeninin bozkır kültürü diye tanımlanan konar-göçer gelenek, hayvancılığa dayalı ekonomik hayat ile boy teşkilatına dayalı sosyal yapısının bu coğrafyada daha uzun süre yaşaması olduğu kanaatindeyiz. Bu durum bu coğrafyada yerleşik hayat, tarım ve ticaret olmadığı anlamına gelmiyor elbette ancak etkin olan, daha geniş alana hakim olan yapının bozkır kültürü olduğu kast edilmektedir.

¹⁶ *Gizli Tarih*, s. 191.

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

gönderilmiş iken ve durumumuz'da müphem olduğu halde, Buri ile Guyuk böyle sözler söyleyerek bizi terk ettiler”¹⁷.

Batu'nun burada düşman halklar arasında olduklarını ifade ettiği bölgeyi bir süre sonra Cuci neslinden gelen hükümdarlar, miras olarak devraldıkları mülkleri, yurtları olarak algılayacaklardı. Bu değişme bize, yerleşmenin nasıl başladığını göstermektedir. Böylece Deşt-i Kıpçak'ta hükümdar olan hanlar, Büyük Hanlardan farklı politikalar takip edecekler hatta bazen onlarla ve diğer Cengizî hanlar (Çağatay ve İlhanlılar) ile de mücadele edeceklerdi¹⁸. Bu değişim tarihçemiz İsenbike Togan'ın¹⁹ ifadesiyle “yerleşme”ye dönüş sürecine karşılık gelmektedir. Bu yerleşmeye dönüşte hanzadelerin yönettikleri toprakları kendi yurtları olarak algılamaya başlamaları ve o yurtların jeopolitik olarak kendilerine yüklediği tarihi mirasa da sahip çıkmaları kurdukları devletin mahiyetini belirlemiştir.

Yerleşme süreci ve bu süreçte boyların durumu konumuz açısından çok önemlidir. Bilindiği gibi Cengiz Han'ın sisteminde kişilerin hangi boy ya da millettten olduğu değil, Cengiz Han'ın yanında olup olmadığı ve onun hizmetinde hangi binlik ya da on binliğe bağlı olduğu önemlidir. Bu onlu sistem doğrultusunda oğullarının her birine çekirdek ordu ya da muhafız birliği hizmeti görecektir kadar bir maiyet halkı verdi. *Gizli Tarih*'te verilen bilgiye göre o, bu taksimatta Cuci'ye dokuz bin adam vermişti ve üç de bey tayin etmişti. Buna göre Hunan, Mungkeur ve Kete Noyanlar Cuci'nin maiyetine verilmişti. Aynı konu hakkında Mustafa Kafalı daha muahhar bir kaynak olan Reşidüddin'den naklen Cuci'ye dört binlik ve dört komutan verildiğini ve bu dört binliğin dört ayrı kabileden olarak yine o kabileden bir binbaşı idaresinde

¹⁷ *Gizli Tarih*, s. 196.

¹⁸ Özellikle İlhanlılar ile mücadeleler için bk. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkas Politikası*, İstanbul 2004. Bu çalışma İlhanlı-Altın Orda ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Altın Orda ile İlhanlılar arasında Kafkasların kontrolü yüzünden yapılan savaşların yanı sıra İlhanlı ile Çağataylı idareciler arasında Horasan için yapılan mücadele, Altın Orda ile Çağatay Hanları arasında Harezmi kontrol etmek meselesi yüzünden çıkan çekişmeler de bu cümleden olarak değerlendirilebilir.

¹⁹ İsenbike Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Leiden 1998. Kitabın özellikle birinci bölümü Asya tarihinde evrensellik ve yerleşme (universalism and localism) süreçlerinin tahliline ayrılmıştır (s. 1-16).

bulduğunu belirtmektedir²⁰. Buna göre Binbaşı Menggür idaresinde Secut (Secut) askeri sol kolda, Binbaşı Kingday Kotan Noyan idaresindeki Kinhit askeri merkezde, Binbaşı Hüsiday idaresindeki Huşin askeri yine merkezde, Binbaşı Baysungur idaresinde Kıyat askeri sağ kolda olmak üzere Deşt-i Kıpçak'a gelmişlerdi. Deşt-i Kıpçak'a gelen boyların sadece Cuci'ye babasının verdiği bu boylarla sınırlı olmadığı, Altın Orda sahasında başka boyların da olduğu devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Kongrat, Nayman, Mangıt, Barın, Şirin, Argın, Kanglı, Uygur, Karluk gibi boyların adı Altın Orda tarihi ile ilgili kaynak metinlerde geçmektedir²¹. Görüldüğü üzere Moğol seferlerinden sonra Deşt-i Kıpçak'ta adına rastlanan boylar sadece Moğol değil bir kısmı Deşt-i Kıpçak'ın eski, bir kısmı da (Uygurlar, Argınlar gibi) yeni gelen Türk boylarıdır. Adı geçen kabileler burada yerli Kıpçak unsur ile evlenerek karışmak suretiyle çoğalmışlardır²². Esasen Moğol akınları ile Deşt-i Kıpçak'a gelenlerin (İslam kaynaklarındaki şekli ile Tatarların) zamanla Kıpçaklar ile karışıp akraba oldukları bilgisini İslam kaynakları zikrederler. Mesela el-Ömerî, “*Bu diyar eskiden Kıpçak ili idi. Tatarlar buraya akın edince Kıpçak ahalisi onlara reaya oldu, sonra onlar ile karıştılar, akraba oldular. Mogollar Kıpçak toprağında sakin olmakla Kıpçak ahalisinden kız almakla, şehirleri onların arasında bulunmakla Tatarlar hep Kıpçak gibi, guya bir cinsten oldular*” demektedir²³.

3. Boy Beylerinin Güçlenerek Cengizzadelere Nüfuz Etmeleri

İşte Cuci Ulusu diye isimlendirilen bu nüfus içinde varlıklarını gösterdiğimiz bu boyların nasıl devlet idaresinde etkili oldukları meselesi, üzerinde durmak istediğimiz bir diğer husustur.

Altın Orda tarihinde fevkalade rol üstlenen Kıyat Astay, Mangıt Nogay, Mangıt Edige, Kıyat Mamay gibi örneklere bakınca idarede emirlerin çok güçlü

²⁰ Krş. *Gizli Tarih*, s. 162; Kafalı, *Altın Orda*, s. 36.

²¹ Deşt-i Kıpçak'taki boy adları sadece bunlar değildir. Belli başlı ve adından en sık söz ettirenleri bunlardır. Bu sahadaki boyların isimleri Kazak ordaları içinde ve Özbek sahasında günümüze kadar devam etmiştir. Bunlar için bk. Ötemiş Hacı, *Cengizname*, haz. İ. Kamalov, Ankara 2009; Ebu'l Gazi Han, *Şecere-i Terakime*, Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1949.

²² Kafalı, *Altın Orda*, s. 37.

²³ Tiesenhansen, s. 373.

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

rolleri olduğunu görürüz. Bu şekilde güçlenen beyler bir ya da iki tane olsa, istisnâ bir durum olarak değerlendirilebiliriz. Ancak farklı tarihlerde, aynı şekilde güçlenen ve güçleri hanları gölgede bırakan birkaç örnek tespit edince bunun istisnâ bir durum olmadığını düşünebiliriz. Burada her emir ve yaptıklarını anlatmaya çalışmayacağım, bunları Altın Orda tarihi ile ilgili eserlerden takip edebiliriz. Burada sadece ana hatlara işaret ederek emirlerin güçlendiğini ve hanların yanında olmazsa olmaz konumlarını sağlamlaştırdıklarını vurgulamak istiyorum. Cengiz zamanından itibaren önemli komutan ya da beylerin onun yanında bulunduğu, karaçi beyler, ulus beyi gibi mevkilerin olduğunu düşünmek mümkündür²⁴. Ancak Cengiz Han dönemindeki beylerin Han'ın konumu karşısındaki durumu ile bizim dikkat çekmek istediğimiz dönemdeki durumları arasında farklılık olduğunu düşünüyorum. Olaylara bakarsak bu farkı daha açık görebiliriz.

Tümenbaşı Nogay, Berke Han (1256-1266) döneminde kariyerine başlamıştı. Müngge-Timur (1266-1281), Tuda-Müngge (1282-1287), Tula-Buka (1287-1291), Tokta (1291-1313) hanlar dönemlerinde idarede etkili olmuş hatta Müngge Timur'dan başlayarak hanları tahta taşıyan isim olmuştur²⁵. Tokta Han'ın Nogay'ın desteği ve yönlendirmesi ile bazı hanedan üyelerini öldürtmek suretiyle tahta çıkması, Nogay ile mücadelesi, onu bertaraf etmesi ve arkasından kendi kardeşinin hanlık davasında bulunması gibi durumlar herhalde Tokta

²⁴ Karaçi Beylerin, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun yapısı içinde en başından beri bulunduğu, uluğ bey, ulus beyi gibi sıfatların Altın Orda'da da mevcut olduğu hususu bir çalışmaya konu olmuştur. Bk. U. Schamiloğlu, "The Qaraçi Beys of The Later Golden Horde; Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archiwum Eurasiae Medii Aevi*, sayı 4 (1984), s. 283-292. Bizim burada farklı olarak vurgulamak istediğimiz ise hanlar ile beylerin arasındaki güç dengesinde ibrenin değişmesi durumudur. Bazı müesseselerin zaman içinde değişime uğradığı malumdur. Aynı isimle anılan bir kurumun işleyiş, fonksiyon ve teşrifattaki yeri zaman içinde değişebilirdi. Mesela vezirlik kurumu bütün İslam Devletlerinde vardır; ama her devlette ve her zaman aynı yetki ve mesuliyetle değildir. Burada bizim konumuz açısından baktığımızda ulus beyi, karaçu kelimeleri daha önce de mevcuttu ancak yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi han karşısındaki konumları değişti.

²⁵ Bu emirlerin Altın Orda tarihindeki faaliyetlerini Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* isimli kitabında yer yer anlatmıştır. Bu hanlar ve Nogay için bk. 59-72. Siyasi olayları burada tekrarlamaya gerek görmeden sadece işaret etmekle yetindik. Nogay, hanları tahta geçirmiş onları tahttan indirmişti; ama kendisi hanlığını ilan etmeyi düşünmemişti.

Han'ı çok etkilemiş olmalı. O, oğlu İlbasar'ı rakipsiz veliaht yapabilmek için Sayın Han evladından kim varsa hepsini öldürttü. Tokta Han bunu atalığı Uygur Bacırtık Buka'nın telkiniyle yapmıştı. Fakat veliahdı yapmak istediği oğlu İlbasar ölünce Tokta Han kederinden hastalanmıştı. Bu esnada yaşananlar emirlerin, Altın Orda hanlarının kaderlerini belirlemekteki etkisini gösteren yeni bir örnek teşkil eder.

Tokta Han ölünce atalığı Uygur Bacırtık Buka kendi ilinin kalabalık olmasından cesaret alarak hanlığını ilan etmiş ölen hanın eşi Gelin Bayalun'u da kendine nikâhlanmıştı. Bacırtık Buka'nın çabası Kıyat Astay ve Secut Alatay beylerin onu hile ile öldürtmesi ile sonuçsuz kalmış ve Altın Orda tahtına Cengizzade olan Özbek, han olarak oturtulmuştu²⁶. Kıyat ve Secut, Cuci'ye verilen Moğol boyları arasında yer alıyordu ve bunlar Saray şehri ve etrafının da hakimi idiler. Burada boyların ve boy beylerinin birbirinden farklı politikalar takip etmesi dikkat çekicidir.

1340 yılına kadar Altın Orda'yı büyük bir başarıyla idare eden Özbek Han'dan sonra başa geçen Cani Bek'in öldürülmesi ve yerine oğlunun geçmesinde yine bir emirin teşvikini (tümen emiri olan Kanglı²⁷ Tulubay) görüyoruz. Tümen Emiri Kanglı Tulubay, Cani Bek'in oğlu Berdi Bek'i "*tahta*

²⁶ Kafalı'nın *Ötemiş Hacı Tarihi*'nden naklen kaydettiğine göre olay şöyle olmuştu: "*Tokta Han, oğlu İlbasar'ı rakipsiz bırakmak için Sayın Han evladından kimler var ise hepsini, atalığı Uygur ilinden Bacırtık Buka'nın telkiniyle öldürtmüştü. Fakat İlbasar da kendisinden önce ölünce sülalenin sona ermesi tehlikesi ortaya çıkmıştı. Tokta Han'ın kardeşi Tuğrulca'nın hanımı olup onun öldürülmesinden sonra Tokta Han'a nikâhlanan Gelin Bayalun, Tuğrulca'nın öldürüldüğü sırada hamile idi, kocasının öldürülmesinden kısa süre sonra doğan oğluna Özbek adını vermiş ve onu ölümden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını olan İnal Bey'in yanına göndermişti. Tokta Han üzüntüsünden yatağa düştüğü sırada Gelin Bayalun bu durumu Han'a anlattı. Han yakın emirlerinden Kıyat Astay ve Secut Alatay beyleri şehzadeyi getirmekle görevlendirdi. Onlar şehzadeyi getirdiklerinde Tokta Han'ın ölmüş ve Uygur Bacırtık Buka'nın da kendini han ilan etmiş olduğunu gördüler. Bir hile ile Bacırtık Buka'yı öldürüp Özbek Han'ı tahta çıkardılar*". Kafalı, *Altın Orda*, s. 72.

²⁷ Tarihi süreç içinde Kanglıların durumu hakkında genç tarihçilerimizden Osman Yorulmaz bir seri çalışma yapmıştır. Bk. Osman Yorulmaz, "Kanglıların Menşei Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı 43 (2007), s. 83-105; "Moğol İstilasına Kadar Kanglılar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 165 (Kasım Aralık 2006), s. 69-89; "Moğol İstilas Sonrası Kanglılar", *Bilig*, sayı 40 (Kış 2007), s. 195-222; "Harezmşah Kanglıları: Etkileri, Roller ve Akıbetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 162 (Mayıs-Haziran 2006), s. 151-173.

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

çıkabilmek için babanı bertaraf etmelisin” diyerek kışkırtmıştı. Tulubay’ın adamları Cani Bek Han’ın otağına giderek onu boğmuşlardı. Babasının yerine tahta çıkan Berdi Bek on iki kardeşini öldürmüştü. Mensup olduğu sülaleyi yok ettiği için Cuci Ulusunda Berdi Bek Han’a “*kökün kurgan köten han*” denmiştir. Berdi Bek’in ölümü ile Batu Han ile başlayan sülale sona ermiş oldu. Berdi Bek’in saltanatı döneminde aynı anda sekiz hanın para darp ettirmesinden Altın Orda’daki karmaşanın boyutu anlaşılabilir²⁸. Bu durum Altın Orda Hanlığı’nda bir dönüm noktasıdır diyebiliriz. Şimdiye kadar han olanlar Cengiz Han’ın Batu’dan gelen torunlarıydı. Ama Bulkak (karışıklık-fetret) devrinde Cuci’nin hangi oğlundan geldiği bile bilinmeyen kişiler han olarak para darp ettirmişlerdi. Bu durum kurumsal olarak hanlığın zaafını gösterir. Bu dönemde Kıyat Mamay bir emir olarak güçlenmiş ve sağ kolda hanları tahta çıkaracak kadar etkili olmuştu. Altın Orda’nın merkez alanı olan İtil boyunda bu zaaf ve karmaşa hakimken Sol kol’un merkezi Sugnak’ta Urus Han tahta çıkmıştır. Urus Han Batı Deşt-i Kıpçak’a da hakim olmak istemiş ancak Mamay karşısında başarılı olamayacağını anlayınca doğuya dönmüştür. Urus Han’ın ölümünden sonra oğulları onun mirasını koruyamadılar. Emir Timur Güregen’in desteği ile Altın Orda’da saltanat mücadelesine giren Toktamış Han onları yendi²⁹. Toktamış, Doğu Deşt-i Kıpçak’ta hakimiyetini kabul ettirdikten sonra hanlığın batı kısmına da hakim olmak istedi. Bunun için Emir Kıyat Mamay’ı bertaraf etmesi gerekiyordu. Mamay, Toktamış ile savaşmasından hemen önce müttefik Rus knezleri ile her iki tarafın büyük kayıplar vermesine neden olan bir savaş (Kulikovo 1380)³⁰ yaptı. Mamay’ın bu savaşta hırpalanması Toktamış’ın işine yaradı ve böylece onu yenebildi. Bu sayede Altın Orda’nın sağ ve sol kanatları tekrar bir han’ın idaresi altında toplanmış oldu. Toktamış’ın tahta geçişi ve han olmasıyla ilk defa bir Altın Orda Hanı kendi tebasına dayanarak değil dışarıdan bir desteğe dayanarak bu makama ulaşıyordu.

²⁸ Kafalı, *Altın Orda*, s. 86.

²⁹ Toktamış’ın Timur’un yardımı ile Altın Orda tahtına çıkması, Timur’un Toktamış üzerine seferleri hakkında bk. H. Alan, “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, *Bilgi*, sayı 27 (Ankara 2003), s. 117-156.

³⁰ Bu savaş için bk. A. Y. Yakubovsk, *Altın Orda ve İnhitatu*, çev. Hasan Eren, Ankara 1955, 127-128; Mualla Uydu Yücel, “1224 Kalka Meydan Muharebesinin Rövanşı: 1380 Kulikovo Meydan Muharebesi ve Bu Muharebenin Rus Tarihi Açısından Önemi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyası’na Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, İstanbul 2008, s. 219-251.

Boy beylerinin nasıl güç kazanıp hanların yanında kendilerine yer edinebildiklerini anlamak için Edige ve Toktamış mücadelesi bir başka örnektir.

Önce Toktamış Han'ın yanında yer almışken daha sonra ona karşı hareket eden Edige'nin Emir Timur Güregen'i Toktamış üzerine sefere teşvik ettiğini dönemin kaynaklarından takip edebiliyoruz. Emir Edige'nin maceralarını anlatan Edige Destanı halkın hanlara nasıl baktığını, özelde de Toktamış Han'ın nasıl algılandığını göstermesi bakımından ilginçtir³¹.

Altın Orda'nın başında
Toktamış adında bir han vardı.
İdaresi altında bir çok halkı
Köle gibi yönetirdi.
Malından haraç alırdı.
Halkından köleler alırdı.
Kendi bildiğini okuyup
Bir Tanrı gibi yaşardı.

Yedi boydan beşi
Toktamış'a boyun eğmeyip
Ona haraç ödemeyip,
Halktan köle aldırılmayıp,
Han'ın ordusu geldiğinde
Kayalıklara sığınp,
Göğüs göğüse savaşıp³²

Destanın yansıtmasına bakılırsa hanlar, halkından köle ve haraç alan, ahalinin ihtiyaçlarını ve refahını değil kendi rahat ve refahlarını düşünen kişiler olarak algılanmaktadır. Öte yandan boylar, hanın isteklerine boyun eğdiklerinde karşı karşıya kalınan durum destanda şöyle tasvir edilmiştir.

³¹ Destanların tarihi çalışmalarda sözlü kaynaklar arasında yer aldıkları ve güvenilirlikte yazılı kaynaklardan sonra geldiği malumdur. Biz burada bu destanı halk arasındaki bakış açısını yansıtan sözlü (değişime açık) bir kaynak olarak değerlendiriyoruz.

³² Edige Destanı'nın farklı lehçelerde versiyonları vardır. Biz Başkurt versiyonu üzerinde yapılan bir çalışmayı kullandık. Bk. Göksel Öztürk, *Edige Destanı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

Han'a elini verdikten sonra
Han'a döşek yayarsın,
Bahadır attan indikten sonra
Han'a baş eğersin
Kılıcını kınına soktuktan sonra
Hanın kulu olursun,
Bahadırları gittikten sonra
Anası ölen bal arısı gibi,
İlin darmadağın olur,
Bütün varını yoğunu
Sarıca arı gibi talan edecek
Birini bey tanırsın,
Anana babana sövdürür o
Başka hanlara seni vurdurur
Özgürlüğünden mahrum,
Köle olmaya kalırsın mecbur.

Destan'a göre Edige Bahadır bu durumu kabullenmez ve boylardan topladığı bahadırlarla beraber hareket ederek han'ın yanında yer alan beyleri yener. Toktamış bu durumu öğrenince Edige ile birlikte hareket edenleri Saray'a danışman olarak alır, büyük şölen yapıldığında Ural'dan köle almamaya hepsinin önünde söz verir ve Edige'ye mesaj göndererek Orda'da hanın yanında büyük bey olarak kalması teklifinde bulunur. Edige, Bilge Habrav ile istişare ederek bu teklifi kabul eder, Orda'ya gider. Destandaki anlatımla Edige saraydaki sırları, ortada dolaşan fikirleri, bahadırların çoğunun hanın emrine uyup halkı talan etmeye hazır olduklarını, hepsini sorup görüp öğrendi. Kendi fikrini kimseye söylemeyip saklayıp sır tutup, işin gidişini öğrenip, iyiyi kötüyü hepsini kendi gözüyle görüp, açları doyurup, çıplakları giydirip, at isteyene at verip, kendine yoldaşlık edecek, sırlarına sırdaş olacak erleri de buldu. (Özellikle bu son ifade Orhun abidelerinde Bilge Kagan'ın belirttiği açları doyurup çıplakları giydirmeye ifadesiyle çok örtüşmektedir) Destanın devamında Edige'nin memleketi dolaştığı, Toktamış Han'ın ona iltifat edip ordusuna başkomutan olmasını istediği anlatılır. Bu noktada Edige'nin karşısına rakip olarak Karadeniz tarafından kendi ülkesini talan edip ülkesine sığamayıp Toktamış'a gelen birisi olarak tarif edilen bir başka bey (destandaki adıyla

Selehi) çıkar. Bu durum Ural'dan ve Karadeniz boylarından gelen iki beyin (sağ ve sol kol beylerinin) Saray'daki güç mücadelesinin destana yansması olarak değerlendirilebilir.

4. Tekil Örneklerden Kurumsal Yapının (= Gelenek) Ortaya Çıkışı

Destadaki anlatılanlar kronolojik olarak tarih kitaplarından takip edebildiğimiz bilgilerle birleştirildiğinde neden ve nasıl olup da çok güçlü görünen Cengizli hanların yanlarında beylerin güçlenebildiğini ve hanları tahtlarından edip yerlerine yeni hanlar geçirebilecek duruma gelebildiklerini ve son olarak bu kadar güçlenmişken neden han'ın yerine kendilerinin geçemediğini de bize anlatmaktadır.

Bütün bunlardan anladığımız şudur: Boylar hanlara vergi ve insan gücü vermek istemiyor, bağımsız ve kendi düzenlerinde yaşamak istiyorlar. Hanların ise hem askere hem gelire ihtiyaçları var, özellikle seferler ve zaferler sona erdikten sonra bu ihtiyaçlarını boylardan temin etmek istiyorlar. Hanlar güçlü olursa boylar bu durumda karşı koyamıyor ve itaat ediyor, ancak boylar hanların gönderdikleri kuvvetleri yenerlerse vergi ve insan vermekten kurtuluyorlar. Bu da onların boy olarak hür, müreffeh yaşamalarını ve güçlenmelerini sağlıyor. Hanlar bu güçlenen boyları ve boy beylerini önemli mevkiiler vererek yanlarında tutmaya çalışıyorlar. Bu şekilde güçlenen beyler bir yandan diğer boy beylerinin kıskançlığını celp ediyor öte taraftan da kendisinden daha güçlü bir beye tahammül edemeyen hanın kurumsal otoritesiyle uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Nogay bir han kadar meşhur ve bir handan daha güçlü olmasına rağmen bu kurumsal otoriteyi yani hanı ortadan kaldıramadı. Sadece kendisi değil oğulları da itibar ve sahip oldukları her şeyi kaybettiler ve denge “hanlık kurumu” lehine değişti. Mamay ile aynı durum tekrarlandı ve Urus Han Mamay'ı bertaraf edemedi. Toktamış bir dış destekle (Timur Güregen) üstelik zorlu bir süreçten sonra Mamay'ı yenebildi. Bu sayede Hanlık makamı emirler karşısında tekrar güçlenmiş oldu. Edige ile halkından köleler ve haraç alan bir idareci olarak yansıtılan Han'ın karşısında; açları doyuran, çıplakları giydiren, at isteyene at veren yani etrafındakilerin ihtiyacını görüp gideren bey figürü tekrar ortaya çıkmıştır. Bu kez dış desteği bulan Edige olacak ve han'ın gücünü kıracaktır. Ancak o da hanlık kurumunu ortadan kaldırarak yerine yeni bir

otorite koymamıştır³³. Toktamış yerine yine Cengiz Han neslinden Timur Kutluk hanlık tahtına oturtulmuştur.

Hanlık makamına geçmek için fiilî güce ve teorik çerçeveye ihtiyaç vardır. Fiilî güç hanları tahta taşıyan beyler, onun için mücadele eden, hakimiyet alanını genişleten askerlerdir. Teorik çerçeveyi ise dönemin hükümlerlik anlayışı, gelenekler (yasa/töre) belirlemektedir. Bu dönemde yasaya göre hükümlerlik olma hakkı Cengiz Han evladına aitti. Buna göre Edige sahip olduğu konuma rağmen geleneği değiştirecek kadar kuvvetli olmadığı için mevcut geleneğe uyarak Timur Kutluk Han'ın ismen hanlığını tanımak zorunda kaldı. Edige'den sonraki dönemde de Uluğ Muhammed Han, Küçük Muhammed Han, Barak Han farklı boyların desteği ile hanlık mücadelesine giriştiler. Bu süreç aynı zamanda Altın Orda Hanlığı yanında Kırım ve Kazan Hanlıklarının da ortaya çıktığı dönemdir. Hem Kırım hem de Kazan'da bu süreç Cengiz Han neslinden gelen kişilerin liderliğinde (Kırım'da Hacı Giray³⁴, Kazan'da Uluğ Muhammed) başladı. Bu sayede meşruiyet problemi yaşamadan Kırım ve Kazan'da yeni hanlıklar oluştu. Başlangıçta bunlar kendilerini müstakil ve Altın Orda'dan farklı değil, Altın Orda tahtına namzet adaylar olarak hareket etmekteydiler; ancak zamanla müstakil hanlıklara dönüştüler. Kırım'da hanlar “Dört Rükün” veya “Dört Karaçi” olarak anılan Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak boylarının ve onların beylerinin desteği ile hanlık makamına gelirlerdi³⁵. Kazan'da ise hanların başa geçmesinde Nogaylar, zaman zaman destek ya da müdahil olmuşlardı.

³³ Beyler bunu istemedi mi, yoksa istedi başaramadı mı? Bu ayrıca üzerinde durulabilecek bir husustur. Bu konuda güneyde Çağatay Ulusundaki gelişme ile Altın Orda'daki gelişmeyi mukayese edebiliriz. Güneyde boyların varlığına rağmen yerleşik hayata ve kültüre daha yakın olma, şehirlerin ve burada yaşayan nüfusun sahip olduğu kültürel birikim, İslam geleneği ve bu gelenekteki hükümlerlik anlayışı bu değişmeyi fiilen ve teorik çerçevede mümkün kıldı diye düşünüyoruz. Çağatay Ulusu bakiyeleri üzerinde güçlenen bir emir olarak Emir Timur'un Cengizli hanlara karşı kendi hanedanını kurmayı başarması önemli bir örnektir. Bk. H. Alan, *Timurlularda Hükümlerlik Anlayışı*, s. 13-22.

³⁴ Bk. Halil İnalçık, “Giray”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, 783-789.

³⁵ Kırım Hanlığı'nda hanlığın yönetiminde çok önemli yer tutan Karaçu Beyleri güçlerini korumuşlardı. Bu hanlığın tarihinde de han, kabile aristokrasisi konumlarını ve güçlerini artırmak için karşılıklı bir çekişme içinde olmuşlardır. Bu konuda bk. Halil İnalçık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahip Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı”, *Emel*, sayı 135 (Mart-Nisan 1983), s. 51-73.

Bozkır kültürüne sahip topluluklarda hükümdarları (han, kağan, hakan) ayakta tutan en önemli unsurun sistemin koruyucusu ve hükümdarın vurucu gücü olan ordu olduğu anlaşılıyor.

Göktürkler’de A-shih-na³⁶ boyu, hanedanı içinden çıkarmıştı. Göktürkler’in kuvvetli oldukları zamanlarda onların idaresinde olan Uygurlar daha sonra Basmıl ve Karluklar ile birlikte hareket edip Göktürk Kağanını ortadan kaldırmışlardı. 744’de Uygur Yabgusu Kagan oldu³⁷. Bu geleneği daha sonraki dönemlerde kurulan ve Asya tarihinde önemli yer tutan diğer devletlerde de görebiliyoruz. Cengiz Han Moğol boyundan³⁸, Selçuklular Oğuz’un Kınık boyundan, Osmanlı Kayı boyundan, Timur Barlaslar’dan destek alarak hanedanlarını kurmayı başarmışlardı.

Bozkır kültüründen beslenen ancak yaşadıkları dönemin özelliklerini de barındıran bu hanedanların hepsinde dikkat çeken ortak nokta, hanedanın bir boyun desteğini arkasına almış olmasıdır. Hükümdar saltanatını kurduktan sonra bu içinden çıktığı boyun dışında bir hassa ordusu oluşturabiliyordu. Ancak başlangıçta hükümdarın onu tahta taşıyan, saltanatı elde etme sürecinde onunla birlikte savaşan ve onu koruyan bir güce ihtiyacı olduğu anlaşılıyor. Bu gücü boylar sağlayabiliyorlardı. Altın Orda sahasındaki boylar güçlerini beyleri vasıtasıyla hanlar üzerinde hissettiriyorlardı. Hanlar ne Altın Orda’nın yerleşik ahalisinden ne de buradaki boylardan birinden gelmiyorlardı ancak bunların hepsinin üstünde hükümler olmuş bir sülaledendiler. Tahta geçebilmek için ihtiyaçları olan desteği bu boylardan almaları gerekiyordu ve başlangıçta destek iken bu durum zaman içinde onay/ tanınmaya dönüştü. Yukarıda da işaret ettiğim gibi Cengiz Han oğullarının her birine dört farklı boydan seçilerek oluşturulmuş olan bir muhafız birliği vermişti. Ancak dört bin kişilik muhafız birliği büyüklüğündeki bu sayı yönettikleri ülkelerin büyüklüğü dikkate alındığında küçük kalmaktadır. Yine de böyle bir durum yani Cengiz Han’ın

³⁶ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, Ankara 2003, s. 10. Göktürklerin kökeni ile ilgili bilgi verirken: “Kaganların muhafız kıtasında bulunanlar sadece A-shih-na ailesinden geliyordu ve bunlar kendilerine “böri” (Çince Fu-li, bazen Pu-li) diyorlardı. A-shih-na, bilindiği gibi aynı zamanda Göktürk Hanedanı’nın kabile adıdır” demektedir.

³⁷ Uygurlar hakkında bk. Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına Göre)*, İstanbul 2002.

³⁸ Moğol başlangıçta bir boy adı iken Cengiz Han’dan sonra onun idaresine girenlerin umumi adı halini aldı.

ALTIN ORDA HANLIĞINDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

oğullarının yanında işlerin yürütülmesinde ona yardımcı olan farklı boylardan gelen komutanların olması ilerleyen zamanlarda boy beylerinin hanların yanında, onların işlerini yürütecek bir bey sıfatı ile durabilmelerini meşrulaştırmıştır. Nasıl ki Çağatay'ın yanında Barlas boyundan Karaçar Noyan bulundu ise, Emir Timur Güregen de aynı şekilde işleri düzene koyan bir bey olarak Suyurgatmış Han'ın adına hareket etmiş böylece gücünü meşrulaştırmış oluyordu. Benzeri durumu Altın Orda için de düşünebiliriz. Yani Çağatay'ın yanına verilen komutanlar gibi Cucu'nin hizmetine de dört komutan verilmişti. Ancak arada artık ciddi bir fark vardı. Boylardan gelen güç seçilerek bir hanzadenin emrine verilmiyor, boylardan gelen güç kimin han olacağına karar verebiliyordu. Değişen bir başka husus da Karaçi Beyler olarak karşımıza çıkanların temsil ettikleri boylardı. Şirin, Barın, Argın, Kıpçak boyları Cengiz Han tarafından Cuci'ye verilen dört binliğin seçildiği boylar³⁹ değildi. Ancak Kırım'da Karaçi Beyler bunlardan oluşuyordu. Altın Orda'nın devamı olan hanlıklardan biri olan Kırım Hanlığında artık Karaçi beylerin onayı/kabulü olmadan han olmak mümkün değildi⁴⁰. Karaçi Beyler devlet protokolünde yer alan kurumsal bir yapıya kavuştu⁴¹. Böylece başlangıçta fiili olarak yaşanan durum zaman içinde kurumsallaşmış ve Karaçi Beyler sistemin bir parçası, askeri kanadın kaynağı ve Cengiz Hanedanı karşısında halkın temsilcisi gibi bir konum kazanmış oldu.

³⁹ Seciut, Kinhit, Kıyat ve Huşin'den seçilen dört binlik dört binbaşı idaresinde Cuci'nin maiyetine verilmişti.

⁴⁰ Bk. İncalcık, Han ve Kabile Aristokrasisi.

⁴¹ Bu husus için bakınız Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı İdaresinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989, s. 77.

HAYRUNNĪSA ALAN

Abstract

UNDERSTANDING THE KINGSHIP IN THE GOLDEN
HORDE KHANATE AND EMERGENCE OF KARACHI BEGS

This study first discusses the emergence of Ghengis Khan from the steppe culture, whose leadership fact that can be traced back to the Huns in Asian history. We also pointed out the fact that Chengiz khan behaved according to the common practices of the steppe culture and gathered a big part of Asia under his rule. We also pointed out the regionalization process, which refers to the emergence of the state of the Golden Horde from Chengizid Asia. During the regionalization process, the clan begs who strengthened their positions started appointing the khans rather than serving them. Lastly, we pointed out that these begs institutionalized their powers under the name of “Karachi begs” and came to determine who would be the next khan.

Keywords: The Golden Horde, Understanding of Kingship, Karachi Begs, Khan, Beg, Jochi Ulus.